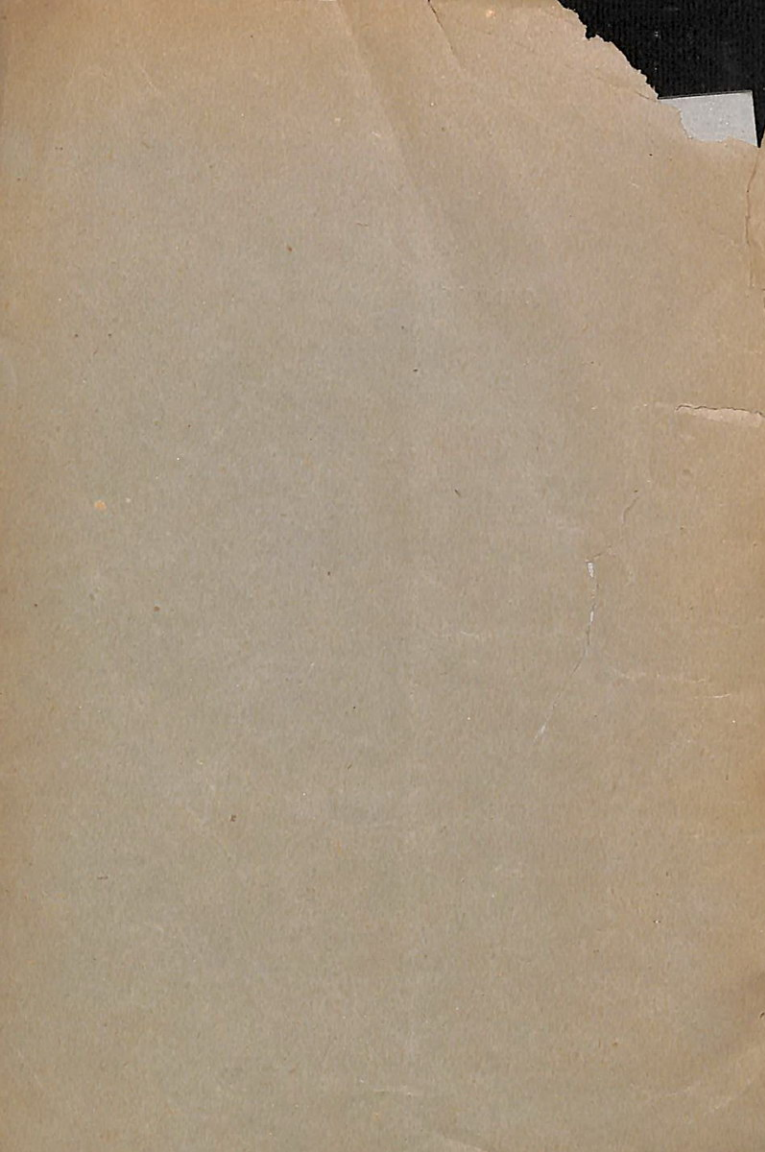

ԳՈՒՐԳԵՆ ՍԵՎԱԿ

ՅԵ ԻՆՁ Է ԱՐԵԼ ՄԱՇՏՈՑԸ ՍԱՄՈՍԱՏՈՒՄ.

ԿՈՐՑՈՒՆԻ «ՆՐԱԳՈՒՅՆ», «ԼԱՅՆԱԳՈՒՅՆ», «ԿԱՐՃ», «ԵՐԿԱՅՆ», «ԱՌՆԱՋԻՆ» ԵՎ
«ԿՐԿՆԱՎՈՐ» ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՃՏՄԱՆ ԱՌԹՎ¹

Մեքոպ Մաշտոցի կենսագիր Կորյունի «Մաշտոցի վարքի» մի փոքրիկ հատված երկար ժամանակ չի հեռանում հայագիտական բանասիրական գրականության հայ և օտար շատ ներկայացուցիչների ուշադրությունից և առիթ է տալիս ամենաբազմազան, նույնիսկ հակասական մեկնությունների: Այդ հատվածով է, որ պետք է պարզվի, թե Մեքոպը Եղեախյում հայոց տառերը հորինելուց հետո ինչու գնաց Սամոսատ, ինչ արեց այնտեղ «հույն գրիչ» Հուփանոսի օգնությամբ, և ինչ էր Հուփանոսի օգնությունը Մեքոպին: Այդ հատվածի ճիշտ մեկնաբանությունն ու կարևորությունը հասկանալու համար բավական է հիշեցնել, որ նրա հիման վրա որոշ բանասերներ Հուփանոսին վերագրում են տեխնիկական-գծագրական համեստ աշխատանք, ոմանք, ընդհակառակը, լիովին նրան են վերագրում մեր տառերը՝ ձևավորելու-ստեղծելու աշխատանքը՝ Մեքոպին թողնելով միայն հնչյունների գյուտը, մյուսները՝ Հուփանոսին դարձնում են Մեքոպի հորինած տառերի հիման վրա այլևայլ տառատեսակներ (շրիֆտներ) պատրաստելու պատրվը, ոմանք էլ նույն այդ հատվածի հիման վրա, իմաստանունում են ժխտել հայերեն տառերի գյուտը Մեքոպի ձեռքով և առասպելապես ու անվավեր համարել Կորյունի մեջբերած պատմությունը:

Մնում է միայն զարմանալ, որ այոքան տարաձայնությունների տեղիք տվող հատվածը, որ ինքնին ոչ մութ է ու խրթին և ոչ էլ պարունակում է մութ կամ անձանոթ բառեր, մնացել է մինչև այժմ չլուծված: Հարցի լուծման դժվարությունը

¹ Կարդացված է Երևանի Պետական Համալսարանի Գիտական սեսիայում 1943 թվի ապրիլի 29-ին:

այստեղ պայմանավորված է ոչ թե բնագրով, այլ բանասերների մեթոդաբանությամբ, հարցի շնչառող գրվածքով և մեկնությունների կամայականությամբ: Բանասերները, սակավ բացառությամբ, ցանկացել են իրենց ենթադրած այս կամ այն իմաստը տալ Կորյունի դործածած նրբագույն, լայնագույն, կարն, երկայն, առանձին ու կրկնավոր տերմիններին, փոխանակել նեղ ու այդ բառերի այն իմաստից, որ նրանք ունեին 5-րդ դարում՝ Մեսրոպի ու Կորյունի ժամանակ և մերձավոր դարերի գիտական դրականության մեջ. բանասերները աչքաթող են արել, որ այդ բառերը գիտական տերմիններ են, նոր իմաստավորման կարիք չեն զգում. բանասերների մի ուրիշ սխալն էլ այն է, որ նրանք աչքաթող են արել այն հանգամանքը, որ ինչպես 5-րդ դարում, այնպես էլ նրանից շատ հետո՝ տառ և նշանագիր տերմիններով հասկանում էին ոչ միայն տառերը (գրերը), այլև՝ հնչյունները:

Մեթոդաբանական այս արատներին պետք է վերագրել այն, որ «Մեսրոպի Վարքի» այդ շատ պարզ ու հասկանալի հատվածը մինչև այժմ ճիշտ չի հասկացվել:

Սհա այդ հատվածը.

«Եւ անդէն ի նմին քաղաքի (Սամոսատում—Գ. Ս.) գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ, որով զամենայն բնարութիւնս նշանագրացն զնրբագոյնն¹ և զլայնագոյնն², զկարճն ու զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ, ի թարգմանութիւն դառնային հանգերձ արամբք երկուք, աշակերտօքն իւրովք³»:

Արդ, տեսնենք, թե ինչպես են հասկացել ու մեկնել այս հատվածը մինչև այսօր:

1. «Հայոց գիրը» մեծածավալ աշխատության հեղինակ Իս. Հարությունյանը գտնում է, որ Մաշտոցը Հռոփանոսին դիմել է, «որպեսդի տառերին վայելուչ ձև տա, որոշե նոցա երկարությունն ու կարճությունը... Մեսրոպն յուր կատարելագործած այբուբենին վերջնական ձև տվեց այդ Հռոփանոսի օգնությամբ... տառերի ձևերը մի հմուտ գրագրի ձեռքով—ինչպիսին էր Հռո-

¹ Որոշ ձեռագրերում՝ զնրբագոյնսն:

² Այս լայնագույնն բառը բնագրի մեջ ներմուծել է Մ. Աբեղյանը որս ձեռագրերի հիման վրա:

³ Կարյուն—Վարք Մաշտոցի. Երևան, 1941 թ. էջ 48—50 (պրոֆ. Մ. Աբեղյանի առաջաբանով, ծանոթություններով և թարգմանությամբ):

փանոսը պատմագիրների վկայությամբ—կարող էին շուտով ձե-
վակերպվել» (էջք 172, 366—367)։

Այսպիսով ուրեմն, ըստ Իս. Հարությունյանի¹, Հռոփանոսը սոսկ գրագիր կամ գեղագիր էր, որի օգնությամբ Մաշտոցը վա-
յելուչ ձև տվեց իր տառերին, որոշեց նրանց երկարությունն ու
կարճությունը, տառերի ձևերը ձևակերպեց։ Եթե ընդունենք, որ
երկարությունն ըստի տակ Հարությունյանը ամփոփում է Կորյուն-
նի կարճ և երկար տերմինների իմաստը, իսկ նաստարյունն ըստի
տակ՝ նըրազույն և լայնագույն տերմինների իմաստը, այնուամե-
նայնիվ պետք է արձանագրենք, որ Կորյունի առանձին և կրկ-
նավոր տերմինները այս հետազոտողը մատնում է անուշադրու-
թյան, ուրեմն՝ լրիվ չի պարզում Կորյունի տեքստը, հետևաբար
և Հռոփանոսի դիրքը։

2. Անվանի հայագետ Մարկվարտը իր հայտնի աշխատու-
թյան մեջ² այսպես է մեկնաբանում մեզ զբաղեցնող հատվածը-
«Առանձինն և կրկնավոր նշանագրերով նախ պետք ենք հասկնալ
կրկին 1 և Ի ներք, ինչպես նաև ւ և վ, որոնցմե ու և վ միայն
սկզբնատառ կկազմեն։ Թե 1 և ր՝ դ-ի և ո-ի համեմատությամբ
«բուն» ձայն կամ նշանագիր նկատված են, կապացուցվի նաև
այնու, որ օտար բառերու և անվանց սկզբնատառ 1 և Ի գրե-
րուն տառադարձության մեջ երկու ձևերն ալ հավասար գործա-
ծական են. նաև ազդեցության մեջ հույն լ և թ տառերուն տեղը
կգրավեն։ Կարն և երկայն նշանագրերով ընդհակառակն պիտի
իմանանք անշուշտ ձայնավոր նշանագրերը» (էջ 31)։

Այսպիսով, ըստ այս հետազոտողի, Մաշտոցը Հռոփանոսի
հետ լուծել է զույգ բաղաձայնների տառերի (1 և դ, ր և ո, ւ
և վ) և ձայնավորների տառերի հարցը (կարճ ու երկար)։ Այս
հետազոտողն էլ անուշադրության է մատնում Կորյունի նրբա-
զույն և լայնագույն տերմինները՝ ըստ երևութիւն չգտնելով
նրանց հարմարվող բացատրություն։ Մարկվարտը տարբերվում
է Հարությունյանից նաև նրանով, որ խոսում է ոչ թե տառերի
չափերի ու ձևերի մասին, այլ առանձին տառերի ընտրության։

3. Մեկ ուրիշ անվանի գիտնական միանգամայն այլ մոտե-
ցում ունի այս հարցին և անսպասելի լուծում է տալիս Կորյունի

1 Իս. Հարությունյան—Հայոց գիրը, Թիֆլիս, 1892։

2 Պատմություն հայոց նշանագրերու վարուց Ս. Մաշթոցի, գրեց պրոֆ.
դոկտոր Մարկվարտ, Թարգմ. Ա. Վարդանյան, Վիեննա, 1913 թ.

բնագրի տվյալ հատվածին: Դա հանգուցյալ Իվանի Զավախի-
շվիլին է, որը իր «Հին հայկական պատմական գրականության
պատմության» 1-ին հատորում¹, որ տպված է վրացերեն և ան-
ծանոթ է մնացել մեր հայագետներին, հետևյալն է գրում.

«Սակայն Կորյունը դրանով էլ չի բավարարվում. նրա
խոսքից երևում է, որ Սամուսատ(?-Գ. Ս.) քաղաքում աստվա-
ծային աշտով դրոշմված տառերն էլ գոհացուցիչ չեն եղել. նրանք
չեն ունեցել բազմակողմանի հարմարություն (ամենայն ընտ-
րություն): Հայ գրերին այդ հատկությունը տալու համար
Մաշտոցը նույն այդ քաղաքում դիմում է հույն գրիչ Հուսիս-
նոսին՝ Սա է, որ գլուխ է բերում և ստեղծում ամենամանր, կարն
ու երկար, առանձին և կրկնակ կամ կրկնաձև (տեքստ) տառե-
րը («գնրբագոյնն, զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնա-
ւորն միանգամայն յօրինեալ»): Այսպիսով,— շարունակում է
Զավախիշվիլին,— Կորյունը գործն այնպես է պատկերացնում,
որ իբր թե հայկական այբուբենի գծագրությունը և բոլոր տա-
ռատեսակները՝ մեծատառն ու փոքրատառը, առանձին ու կրկնակ,
այսինքն փակագիր գրությունները հենց սկզբից և այն էլ Մաշ-
տոցի ժամանակ են ստեղծված եղել: Բայց էպիգրաֆիկան և հնա-
գրությունը ամենուրեք ուսումնասիրել են, որ տարբեր տառա-
տեսակները ոչ թե միանգամից, այլ աստիճանաբար, պատմա-
կան զարգացման շնորհիվ են առաջ գալիս ժամանակի ընթաց-
քում: Պարզ է, որ այսպիսի բան ոչ ժամանակակից և ոչ էլ
առավել ևս մասնակից մարդը չէր կարող ասել: Այս հանգաման-
քը վկայում է,— եզրակացնում է Զավախիշվիլին,— որ այդ
պատմողը ապրել է այնպիսի ժամանակ, երբ հայ գրչությունը ար-
դեն զարգացած է եղել, և բացի մեծատառերից, փոքրատառերը և
նույնիսկ փակագրերն էլ են եղել գործածության մեջ»:²

Այս հետազոտողը, որ հնագրության մեծ մասնագետ է,
ինչպես տեսնում ենք, միանգամայն յուրովի է հասկանում Կո-
րյունի կտրն և երկայն, առանձին և կրկնակ տերմինները (իբրև
մեծատառ ու փոքրատառ կամ երկաթագիր ու բոլորագիր և իբ-
րև առանձնագիր ու փակագիր) և իրավամբ ժխտելով այդօրինակ
իրողության կարելիությունը այն ժամանակի համար՝ անսպա-

¹ Եգ. Ջագանիշվիլի—ժգեղի Լոմոնոսովի Լիտերատուրնի Իստո-
րիա, I, Թեմուկո, 1938 թ.

² Ընդգծումները Զավախիշվիլինն են:

սելիորեն հերքում է նաև Կորյունի՝ Մաշտոցին ժամանակակից և մասնակից լինելու հնարավորությունը, ըստ որում Կորյունին համարում է ոչ ժամանակակից հեղինակ, որը հնարել է այդ պատմությունը Մեսրոպի մասին: Ահա թե ուր կարող է հասնել նույնիսկ չափազանց լուրջ գիտնականը, երբ պատմական երկի տեղմխները կտրում է ժամանակից և նրանց մեջ դնում հետագա ժամանակների իմաստներ:

4. Կորյունի հիշյալ տերմիններին մոտավորապես նույն իմաստներն է տալիս նաև Կարո Դաֆադարյանը յուր հետաքրքրական աշխատության մեջ:¹ Ըստ Դաֆադարյանի, Կորյունի այդ բառերը վկայում են, որ Մաշտոցը հնարել է «գրի մի առանձին տեսակ՝ վիմագրերի համար, մի հատուկ ոճ՝ մեղագրերի համար և մի յուրահատուկ տեսակ գրչության ոճ՝ առօրյա պետքերի համար... Երբագույնը, կարծում ենք, նոտրգիրն է, որովհետև երկաթագրի և ոչ մի տեսակը չի կարող հարմարվել այդ անվանը, մանավանդ որ նոտրգիրը... գրի ամենանուրը տեսակն է: Կարնը, կարծում ենք, ուղղակի երկաթագիրն է... Երկայնը՝ բոլորածե երկաթագիրն է... Առանձին բառը պարզորոշ կերպով նշանակում է առանձին գրվող տառանիշ, ինչպես արդեն վաղուց կոհանման եղել են այդ մասին, իսկ առանձին բառին հակադրվող կրկնավորը պետք է նշանակի այնպիսի տառանշան, որը պարունակում է երկու կամ ավելի տառանշանի պատկեր և գաղափար, որ, պարզ ասած, պետք է նշանակի փակագիր (էջք 44, 45):

Այսպիսով ուրեմն, ըստ այս հետազոտողի ևս, Մաշտոցը Հռոփանոսի օգնությամբ լուծել է հայերենի տառատեսակների (շրիֆտի) հարցը (նոտրգիր, երկաթագիր, բոլորագիր, փակագիր)։ Դաֆադարյանը լայնագույն տերմինի մասին ոչինչ չի ասում, որովհետև օգտվել է միայն Վենետիկի հրատարակությունից (1894 թ.), որտեղ այդ բառը բացակայում է:

Դաֆադարյանը Զավախիշվիլուց տարբերվում է նրանով, որ ընդունում է տարբեր տառատեսակների և նույնիսկ փակագրերի գոյությունը գրչության հնագույն նմուշներում և հետևաբար կասկածի տակ չի առնում Կորյունի ասածները և նրավավերականությունը: Սակայն Դաֆադարյանի պնդումը մնում է չապացուցված և անապացուցելի, քանի որ, ինչպես իրավամբ

¹ Կ. Դաֆադարյան—Հայոց գրերի տեսակները. Երևան, 1939 թ.

պնդում է Զավախիշվիլին, Մեսրոպի ժամանակ, այսինքն գրի սկզբնավորության շրջանում տարբեր տառատեսակներ չէին կարող լինել: Դաֆադարյանը գրում է. «Երբ ձեռնածուխ եղանք այդ հարցի քննությանը, տեսանք, որ, այս, գրչության հնագույն նմուշներն անգամ պարունակում են փակագիր նշաններ» (էջ 44): Միթե պարզ չէ, որ իր ասածը ապացուցելու համար հեղինակը պետք է բերեր գրչության այնպիսի նմուշ, որը Մեսրոպի ժամանակի հնություն ունենար, իսկ այդ հնարավորությունից նա իհարկե զուրկ է, որովհետև այն ժամանակվա գրչություն չի գտնված: Դաֆադարյանի գրքի «Վիժակա՛ն արձանագրությունների փակագրերի ժամանակագրական տախտակ» հետաքրքրական հավելվածը, որը պիտի ապացուցեր նրա պնդումը, առիթ է տալիս ճիշտ հակառակն ասելու: Այդ «Տախտակը» ցույց է տալիս, որ փակագրեր գործածվել են միայն 7-րդ դարից սկսած, այսինքն գրերի գյուտից 2 դար հետո, այն էլ շատ սահմանափակ քանակով, ընդամենը 9 հատ, մինչդեռ նույն «Տախտակում» փակագրերի թիվը 235 է: Հենց այս ցույց է տալիս, որ 7-րդ դարում փակագրերը նորություն են եղել և հետագա դարերում են լայն ծավալում ստացել:

Սակայն այս ի միջի այլոց: Անցնենք մեր բաղձատանջ տեքմիսների մի այլ մեկնարանության:

5. Մեզ զբաղեցնող հատվածի ամենավերջին մեկնությունը տվել է Մ. Արեղյանը իր «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը»¹ հոդվածի մեջ: Ահա թե ինչ է գրում այնտեղ գիտնականը.

«Նա (Մեսրոպը—Գ. Ս.) Հռոմանոսի ձեռքով հարդարում է իր արդեն գտած տառերի գեղագրությունը» (էջ 43): «Մաշտոցը այն հույն գրագրի օգնությամբ վերջնապես հորինել է «նրբագույնն ու լայնագույնը», նշանագրերի նուրբ ու լայն, բարակ ու հաստ մասերը, կողմերը, այսինքն թե տառերի ճիշտ կողմերը, ճիմասերը հաստ կամ բարակ պիտի լինեին, որպեսզի և՛ գեղեցիկ և՛ հարմար լինեին գրելու» (էջ 45): Ապա՝

«Կորյունի գրածը, թե Մաշտոցը Հույն գրագրի ձեռով հորինել է կարճն ու երկայնը, կարելի չէ հասկանալ՝ կարճ ու երկայն նշանագրեր... Հույն գրագիրն այն խորհուրդը միայն կա-

¹ Տես «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1941 թվի № 2, էջ 43, 45—46:

րող էր տալ, թե առանձին նշանագրերի կարն ու երկայն մասերը գեղադրական տեսակետով ինչպես պիտի դասավորվեն տառերուն մասի վերաբերմամբ, կարճ մասը երկայն մասի աջ, թե՛ ձախ կողմում, վերևում, թե՛ ներքևում» (ն. տ)։ Ապա՝

«Մաշտոցը Հուլյն գրագրի օգնութեամբ հորինել, վերջացրել է «դառանձինն և զկրկնաւորն (վար. «զկրկնայարն») ... Ի՞նչ է արտահայտված այդ «առանձին» և «կրկնաւոր» կամ «կրկնայար» բառերով։—Շնտ պարզ բան։ Մեսրոպյան նշանագրութեան բոլոր 36 տառերն էլ առանձին են, այսինքն ջոկ, մենակ, զատ-զատ են, իրենց հատուկ մեկ առանձին հնչյունով, մեկ տառ մեկ հնչյունի արտահայտութիւն կամ մեկ առանձին հնչյուն մեկ առանձին տառով արտահայտված։ Բայց կա նաև ՈՒ հնչյունը, որ չունի իր առանձին նշանագիրը. դա արտահայտված է երկու տառի միացումով։ Դա, այդ կրկնատառը «կրկնաւոր» է, կամ «կրկնայար» (ինչպես կա իբրև վարիանտ), այսինքն՝ երկու տառի «յարոււմ», կցում, միացում» (ն. տ. էջը 45—46. ընդգծումներն են մեջ ազատ եմ վարվել—Գ. Ս.)։

Այսպիսով, Մ. Արեղյանը հիմնականում կրկնելով Իս. Հարութիւնյանի մեկնութիւնը՝ Հռոփանոսին հատկացնում է նույնպես գեղադրական աշխատանք, այն տարբերութեամբ, որ մանրամասնում է իր հիմնավորումը և առանձին-առանձին պարզաբանութիւն տալիս Կորյունի գործածած տերմիններին։ Սակայն Իս. Հարութիւնյանի և Մ. Արեղյանի մեկնութիւններին մեջ կա մի ուրիշ տարբերութիւն էլ, որ չի կարելի անտեսանել, քանի որ մեծ կարևորութիւն ունի Մեսրոպի «հեղինակային իրավունքը» որոշելու համար, եթե կարելի է այս արտահայտութիւնը գործածել տվյալ դեպքում։ Խնդիրը այն է, որ Հարութիւնյանի ասածով՝ Հռոփանոսը որոշել, սահմանել է Մեսրոպի հորինած տառերի հաստութիւնն ու երկարութիւնը, այսինքն տվել է միայն գեղադրական, տեխնիկական կոնսուլտացիա։ Արեղյանի ասածով դուրս է գալիս, որ Հռոփանոսը վերահորինել է Մեսրոպի ներկայացրած տառերը, որոշելով, օրինակ, թե նշանագրերի «կարճ ու երկայն մասերը ինչպե՞ս պիտի դասավորվեն տառի բուն մասի վերաբերմամբ, կտրն մասը երկայն մասի աջ, թե՛ ձախ կողմում, վերևում, թե՛ ներքևում։ Սա արդեն կոնսուլտացիա չէ, այլ հեղինակութիւն կամ առնվազն հեղինակացութիւն, որովհետև ինչ է նշանակում որոշել, թե տառի կարճ մասերը երկար մասերի աջ, թե՛ ձախ կողմում, վե-

րևում, թե ներքևում են լինելու, եթե ոչ՝ տառերի հորինում: Օրինակ Ա-ն տարբերվում է Մ-ից հենց նրանով, որ մեկի կարճ մասը ներքևում է, իսկ մյուսինը՝ վերևում, Լ-ն տարբերվում է Ի-ից նրանով, որ մեկի կարճ մասը ներքևում է, մյուսինը՝ վերևում (մեջտեղում), Ղ-ն տարբերվում է Ը-ից նրանով, որ մեկի կարճ մասը վերևում ձախից է, իսկ մյուսինը՝ վերևում աջից, Բ-ն տարբերվում է Ի-ից նրանով, որ մեկի կարճ մասը վերեւում է, մյուսինը՝ ներքևում (մեջտեղում) և այլն: Արդ, պարզ է, որ Հոփանոսին այսպիսի աշխատանք ու այսպիսի դեր վերադրել Մեսրոպյան տառերի հորինման գործում՝ նշանակում է առնվազն կիսիկ Մեսրոպի «հեղինակային իրավունքը» նույն տառերի նկատմամբ, որ անշուշտ Արեղյանը չէր անի, մանավանդ որ նույն այդ հոգվածի մեջ ինքը միանգամայն իրավացի կերպով գրում է, թե Սամսատ գալուց և Հոփանոսին դիմելուց առաջ «Մշտոցը հորինել և կարդալ սովորեցնելու դասագիրք: Նա հայոց լեզվի առաջին ուսուցիչն էր և բնականաբար նա էլ առաջինը պիտի հորիներ առաջին այբբենարանը՝ իր նշանագրերը «կապելով» կարդալու, կամ «գիրկապ» կարդալու համար» (էջ 41):

Եթե մինչև Սամսատ գնալը և Հոփանոսին հանդիպելը Մեսրոպը Եղեսիայում արդեն կաղմել էր «կարդալ սովորեցնելու դասագիրքը», «առաջին այբբենարանը», ինչպես մեկնում է Արեղյանը Կորյունի «յօրինէր սիդորայիւք և կապօք» արտահայտությունը, — ապա նա չէր կարող զբաղից հետո միայն, և այն էլ օտարի օգնությամբ, նոր որոշել, թե իր տառերի կարճ մասերը երկար մասերի անջ, թե ձախ կողմում, վերևում, թե ներքևում պիտի լինեն: Պարզ է, որ Մ. Արեղյանին այսպիսի անհավանական հետևություն հասցնողը եղել է այն, որ նա ցանկացել է Կորյունի նրբագույն, լայնագույն, կարճ, երկայն տերմիններին տալ այնպիսի իմաստ, որ հնարավոր լինի Հոփանոսի աշխատանքին գեղադրական կոնսուլտացիայի բնույթ տալ, բայց անզգուշությամբ հանգել է այն բանին, որ Հոփանոսին ակամա դարձրել է հայոց նշանագրերի հեղինակակից:

Ինչ վերաբերվում է Կորյունի առանձին և կրկնավոր (կամ կրկնահար) տերմինների այն մեկնությանը, որ տալիս է Մ. Արեղյանը, ապա այստեղ հարգելի գիտնականը միանգամայն անորոշ լան է ասում, թեև հենց այս հարցի մասին, գրում է, թե «շատ պարզ բան» է: Անորոշությունը բխում է նրանից, որ

Մ. Արեղյանը առանձին ասելով հասկանում է բոլոր 36 տառերը, որ հնարել էր Մեսրոպը, իսկ կրկնավոր կամ կրկնահար ասելով ուզում է հասկանալ ՌԻ-ն, որ ինչպես հայտնի է, երկու տառի զուգակցում է, ինչպես հունարենում, այնպես էլ հայերենում, և ոչ տառ է, ոչ էլ տեղ ունի այբուբենի մեջ: Ուրեմն ինչ է արել Հոռիփանոսը Ու-ի նկատմամբ այն բանից հետո, երբ արդեն գծագրել է բոլոր 36 տառերը, որեմն և ՌԻ-ի բաղադրիչները՝ Ու-ն և Ի-նը: Պարզ է, որ բաղադրիչները գծագրելուց հետո նրանց որևէ հարադրություն կամ կապակցություն գծագրելը մի այնպիսի երևելի բան չէր, որ Կորյունը հատկապես նշեր նաև այդ աշխատանքը, մանավանդ որ, ինչպես հետո կտեսնենք, Կորյունի և նրա ժամանակակիցների ու հետևորդների համար ՌԻ-ն նշանագիր կամ տառ չէր, այլ՝ «երկբարբառ», ինչպես և աւ, եւ ար, որ և այլն: Հետևաբար Հոռիփանոսը կամ պիտի բոլոր (այն ժամանակվա գիտակցությամբ) երկբարբառների մասին խորհուրդներ տար Մեսրոպին և գծագրեր նրանք՝ դուրս գալով գեղագրական կոնսուլտանտի սահմաններից, կամ միայն ՌԻ-ի մասին երկու տառով գրելու խորհուրդ տար, իսկ այդ կնշանակի, որ Մեսրոպը ՌԻ-ն չունեիր կամ երկու տառով չէր արտահայտել մինչև Հոռիփանոսին հանգիպելը և նրա խորհրդին հետևելով ընդունեց այդ. այս դեպքում ևս Հոռիփանոսը ավելին պիտի արած լինի, քան պահանջվում է գեղագրողից, գծագրողից, որպիսի դեր են ուզում հատկացնել նրան իս. Հարությունյանը և Մ. Արեղյանը: Այսպիսով ակնհայտ է, որ Արեղյանի «շատ պարզ բան» հայտարարությունը բոլորովին էլ պարզ չէ, և կրկնավոր կամ կրկնահար տերմինը նույնքան կարոտ է գիտական ճշտման, որքան և կարճ ու երկայն և նրբագույն ու լայնագույն տերմինները:

Վերահիշյալ տերմինները և Կորյունի մեզ հետաքրքրող հատվածը, լացի մատնանշված հետազոտողներից, ուշադրության են առել և շատ ուրիշ գիտնականներ, բայց իմ նպատակից դուրս համարելով նրանց քննադատությունը առանձին-առանձին, մանավանդ որ նրանց մոտ կրկնվում են արդեն վերը քննարկված տեսակետները տարբեր վարիանտներով՝ ես այնուամենայնիվ անհրաժեշտ եմ համարում տալ հիշատակված և չհիշատակված ուսումնասիրողների կարծիքների համադրական տախտակը ժամանակագրական կարգով:

Համադրական ամսական տարյունի գործածած տեղեկւոյնի մեկնարանութիւններ

Ազգանուն	Տարին	Ելայնա- գոյն	Ներբազույն	Եկարճ	Երկայն	Եռանգին	Եկրկնակ	Լուծան բնութիւն	տիրիւններ խնամակ
Զարբնահայրան	1886	չունի		Ելայնիւն ու գեղեցիկ ձև տալով տաւերուն				գեղագրական -տեխնիկական	պայմանական
Հաղուսթիւնյան	1892	տաւերի հաս- տիւթյունը		տաւերի երկարութիւնը		[չի քննուած]		գեղագրական -տեխնիկական	պայմանական
* Տաղավարյան	1895	չունի	չունի	Նուշատեսակ հնչուած ու- նեցող գրերը չ-ձ-ձ, ի-պ-ը, ք-ա-ը, ց-ձ, ք-կ-գ		ը, ո, չ, զ		գեղագրական -տեխնիկական	պայմանական
Տաղավարյան	1895	չունի	չունի	Տեղիւր ու կարճ հասակով գրերը		բոլոր առանձին տաւերը	ժականագրերը (Մի, Սի, և այլն)	գեղագրական -տեխնիկական	պայմանական
Սարգիսյան	1897	չունի	ճիշդ և ճանաչող տաւերը	կարճ ճանաչող տաւերը	երկար ճանաչող տաւերը	բոլոր պարզ հնչյունները տաւերը	գեղագրական -տեխնիկական	պայմանական	պայմանական
Սարգիսյան	1913	չունի	[չի քննուած]	կարճ ճանաչող տաւերը	երկար ճանաչող տաւերը	ը, ո, չ, զ	գեղագրական -տեխնիկական	պայմանական	պայմանական
Զավարիսիկի	1938	չունի	չունի	կամ չունի տաւեր	մեծատաւ	գիտութեամբ	բոլոր առանձին տաւերը	գեղագրական -ճարտարական	պայմանական
Դափնադարյան	1939	չունի	չունի	չունի կամ չունի տաւեր	մեծատաւ (ուղղագրի բերկաթագիր)	բոլոր առանձին տաւերը	գեղագրական -ճարտարական	պայմանական	պայմանական
Արեղյան	1941	տաւերի հաստ մասերը	տաւերի բարակ մասերը	տաւերը մասերը	տաւերը մասերը	բոլոր առանձին տաւերը	Ու կրկնատաւ գիրը	գեղագրական -ճարտարական	պայմանական
Սիւլակ	1943	ճիշդ հնչյուն	ճիշդ հնչյուն	կարճ ճանաչող տաւերը	երկար ճանաչող տաւերը	բոլոր առանձին տաւերը	բարձր բաղաձայն հնչյուն	հնչյունաբար- չաւան	պայմանական -բերկաթագիր

* Տաղավարյանը երկու տարեքննութեան է տրեւ, ուստի երկուսն էլ նշուած են.—Գ. Ս.:

Եթե ամփոփենք այս համադրական տախտակի տվյալները, կտեսնենք, որ մեզ զբաղեցնող հարցին տարբեր հեղինակներ և հեղինակներ խմբեր տալիս են հետևյալ պատասխանները.

1. Հոփանոսի դերը բոլորն առանց բացառությամբ համարում են զեղազրական, նկարչական, գծագրական, ըստ որում մի քանիսը հույն գրչին վերագրում են նաև հորինական-հեղինակային աշխատանք. այդ թվում Տաղավարյանը, Ջավախիշվիլին և Ղաֆադարյանը Հոփանոսի հետ են կապում մեր տառերի տեսակները (երկաթագիր, բոլորագիր կամ մեծատառ, փոքրատառ և փակագիր) հորինելու աշխատանքը, իսկ Արեղյանը Հոփանոսին է վերագրում Մեսրոպի ենթադրած կամ նախագծած տառերին ձև ու կերպարանք տալը և ՈՒ կրկնատառի հորինումը:

2. Կորյունի գործածած նրբագույն, լայնագույն, կարմիր, երկայն, առանձին և կրկնակ տերմիններից մեկը՝ լայնագույնը չեն քննում բոլորը, բացի Մ. Արեղյանից. ֆառացած տերմիններից առանձինը և կրկնակը չի քննում Հարությունյանը, նրբագույնը չի քննում Մարկվարտը:

3. Կորյունի գործածած տերմինները իբրև գիտական տերմին չեն ճանաչում և առանց հաշվի պահելու այն ժամանակվա քերականագիտության հասկացությունները՝ պայմանական, կամայական, ինքնաստեղծ իմաստ են դնում այդ բառերի մեջ բոլորը, բացի Սարգիսյանից ու Մարկվարտից:

Այսպես, Հարությունյանը բոլորովին չի փորձում կոնկրետացնել ու մասնավորել այդ տերմիններից և ոչ մեկի իմաստը. տառերի տարբեր տեսակներ կամ շրիֆտներ են հասկանում Տաղավարյանը, Ջավախիշվիլին, Ղաֆադարյանը նրբագույն, կարմիր ու երկայն տերմինների տակ, և առանձնագիր տառեր ու փակագրեր՝ առանձին ու կրկնակ տերմինների տակ. ի տարբերություն գրանց, Արեղյանը կրկնակ տառը մեկնում է իբրև ՈՒ երկտառի անուն, իսկ նրբագույն, լայնագույն, կարմիր ու երկայն տերմինները ուղղում է մեկնել իբրև տառերի համապատասխան մասերը ակնարկող բառեր. առանձին և կրկնակ բառերով Տաղավարյանը հասկանում է ը || ու և լ || վ տառերը, իսկ Մարկվարտը՝ ը || ու, լ || վ և լ || դ տառերը, և այլն:

4. Մեզ զբաղեցնող տերմիններին կամայական մեկնություն տալուց հրաժարվել են միայն Սարգիսյանը և մասամբ Մարկվարտը, որոնք այս կամ այն չափով հենվում են հին քերականության տվյալների վրա, ըստ որում Սարգիսյանը իր քննադատությունները—11

նաժ քոյոր տերմիններն է դիտում իբրև քերականական տերմիններ, թեև մի փոքր սխալ է կատարում՝ նուրբերի մեջ առնելով նաև միջովները, որոնք հին քերականությամբ առանձին խումբ էին կազմում, այնինչ Մարկվարտը հին քերականությամբ լուսաբանում է միայն կտրն եւ երկայն տերմինները, իբրև կարճ ու երկար ձայնավորների անուններ:

Այսպիսով, մինչդեռ Օարգիսյանը պատմական-քերականական մոտեցում է դրսևորում Կորյունի բոլոր տերմիններին, իսկ Մարկվարտը՝ միայն երկուսին, մնացած բոլորը պայմանական ու կամայական իմաստավորում են տալիս նույն տերմիններին:

5. Թե պայմանական-կամայական և թե պատմական-քերականական իմաստավորում դրսևորող բոլոր բանասերներին այնուամենայնիվ միացնում է մեկ ընդհանուր գիծ. այդ այն է, որ նրանք, անկախ այն բանից, ճիշտ են հասկանում այն հնչյունները, որ ակնարկել է Կորյունը այդ տերմիններով, թե ոչ, վերջին հաշիվով Հռոփանոսի աշխատանքը կապում են իրենց ենթադրած հնչյունների տառերի, գրերի հետ, նրանց պատկերի, կերպարանքի, գծագրության հետ և այդ պատճառով էլ Հռոփանոսին վերագրում են գեղագրի, գծագրողի, նկարչի աշխատանք: Բոլոր բանասերներն էլ այս հարցում կատարում են ճիշտ միևնույն ճակատագրական սխալը, որով և կանխորոշվում է Կորյունի համապատասխան հատվածի սխալ ըմբռնումն ու մեկնությունը. դրա հիմնական պատճառը, ինչպես արդեն ասել եմ, մեթոդաբանական այն էական արատն է, որ ընդհանուր է մեր հիշատակած բանասերների համար. նրանք ցանկանում են պատմական տեքստը մեկնել առանց հաշիվի առնելու պատմական պայմանները, պատմական հասկացությունները, բառերի պատմական իմաստները և ելնում են իրենց ենթադրություններից ու կռահումներից:

Այն հատվածը, որ անտեղի կերպով այսքան տարաձայնությունների տեղիք է տվել, իմ կարծիքով ոչ այնքան բարդ է, ոչ էլ այնքան տարտամ, որքան Կորյունի բնագրի բազմաթիվ այլ տեղեր, որ հարցը լուծելը այսքան դժվարանար: Հարցի լուծումը հեշտացնելու համար անհրաժեշտ է նախ՝ հրաժարվել ամեն տեսակի կանխակալ ու կամայական կարծիքներից և երկրորդ՝ հաշիվի առնել, թե ինչ իմաստ ունենի Կորյունի գործածած բառերը Կորյունի ժամանակ և նրան մոտիկ ժամանակներում:

Այդ ժամանակներից, բարբախտաբար, մեզ մնացել է քերականագիտական հարուստ ժառանգություն ի դեմս Դիոնիսիոս-

սի քերականութեան հնագույն թարգմանութեան և նրա հայ մեկնաբանութիւնների, որպիսիք հաշիւի չառնելը մեծ թերացում է տվյալ դեպքում:

Ընդունելով, որ մեկնութիւնները պիտի հաջորդեն բուն քերականութեան թարգմանութեանը, իսկ վերջինս պետք է կատարվեր անշուշտ տառերի գյուտից հետո՝ այնուամենայնիվ չպետք է մոռանանք, որ հունական կրթութիւնն ունեցող, տառերներ շարունակ պալատում և կաթողիկոսի մոտ իբրև գրագիր, թարգման ու քարտուղար ծառայելով, Մեսրոպը ծանոթ էր «արտաքին գիտութիւններին» ու նախ և առաջ քերականական արվեստին, «թեկուզ հունարենն բնագրով: Նա գիտեր, որ քերականութեան մեջ տառերը որոշ սխտեմի են վերածված, որոշ խմբերի դասակարգված, նա գիտեր, որ տառերից ոմանք կարն են, ոմանք՝ երկար, ոմանք եռարբ են, ոմանք՝ քաղ կամ խաժ, ոմանք պարզ են, ոմանք՝ բարդ և այլն. նա գիտեր, այնուհետեւ, որ պետք է սահմանվեր որոշ համապատասխանութիւն իր հորինած հայերեն տառերի և հունարենի տառերի միջև, որպեսզի հնարավոր լիներ «անսայթաքորեն հայերենի վերածել» փոխառյալ բառերն ու անունները. նա գիտեր, վերջապէս, որ ինքը հորինել է 36 տառ, մինչդեռ հունարենն ունի միայն 22 տառ, ուստի անհրաժեշտ էր գիտականորեն որոշել, թե հայերենի այդ ավել տառերը տառերի քերականական իր դասերին պետք է վերագրել և այլն: Մի խոսքով, նա գիտեր, որ իր հորինած տառերին անհրաժեշտ էր «գիտական մկրտութիւն»: Իմ կարծիքով, հենց այս հարցերը լուծելու համար է, որ Մեսրոպը Նդեսիայում գրերը հորինելուց, «գրերն ի վանկ կապելու կամ գիր-կտպ կարգալու համար դասագիրք-այբբենարան» հորինելուց հետո, ինչպես հաստատում է Արեղյանը, գնում է Սամոսատ քաղաքը և դիմում «Հելլենական դպրութեան գրիչ» Հռոփանոսի օգնութեանը: Արդ, եթե ընդունենք, որ Մեսրոպը իսկապէս մինչև Հռոփանոսին հանդիպելը արդեն ինչ միայն հորինել ու անվանել էր բոլոր տառերը, այլև դասագիրք-այբբենարան կազմել, ինչպես ճիշտ կերպով ապացուցում է Արեղյանը, ապա միանգամայն անհիմն պիտի համարենք այն ենթադրութիւնը, թե նա Հռոփանոսին դիմել է տառերը գծագրելու կամ նկարելու, մասնավորապէս նրանց ձև ու կերպարանք տալու նպատակով:

Բայց նախ պարզենք, թե ինչի մասնագետ էր Հռոփանոսը: Կորյունը նրան անվանում է «գրիչ ոմն հելլենական դպրութեան»

(տես Կորյուն, էջ 48), հեղինական, այսինքն հունական դպրության գրիչ: Այստեղ եղած բառերից դպրության գրիչ բառերը ոչ թե զրազրի կամ գեղազրի իմաստ են ակնարկում, այլ քերականի, գրականագետի, գիտունի. հենց նույն Կորյունը նախորդ էջում հայտնում է, որ Մեսրոպը իր աշակերտների մեկ մասը կարգեց ասորական դպրության, մյուս մասը՝ հունական դպրության: Պարզ է, որ նրանք պետք է սովորեին ոչ թե ասորական կամ հունական գեղազրություն կամ զրազրություն, այլ համապատասխան լեզուներն ու գրականությունները: Ավելին. դպրություն բառը, ինչպես և դպիր, զբաղարում նշանակում էին քերականություն, գրականություն, գրող, քերական (տ. ՆՀԲ «Գրող», «Դպիր», «Դպրություն» և այլ բառերի տակ): Ինչպես Ադոնյան է ապացուցում, մինչև հունարան դպրոցի ստեղծումը հայերը հունարեն գրամատիկե (= քերականություն) թարգմանում էին դպրություն բառով (տ. Дион. Фрак. и арм. толк. էջ LXXII): Գրիչ բառն էլ, ըստ ՆՀԲ, նշանակում էր քերական, գրող և այլն: Պարզ է այսպիսով, որ Հռոփանոսին Կորյունը նկատի ունի ոչ թե որպես գեղազրի, կամ զրազրի, այլ որպես հունական դպրության, այն է՝ քերականության գիտունի, մասնագետի. հետևաբար այս հատվածը պետք է թարգմանել այսպես.

«Եվ այնտեղ, նույն քաղաքում գտավ հունական դպրության քերականի, Հռոփանոս անունով...»:

Սրա շարունակությունը հենց այն հատվածն է, որ պարունակում է մեզ զբաղեցնող տեքստները, և որի միջոցով պետք է պարզվի Հռոփանոսի դերը: Ահա այդ հատվածը. «որով (Հռոփանոսիս—Գ. Ս.) դամենայն ընտրութիւնս նշանադրացն զներբագոյնն (և զլայնագոյնն), զկարճն և զերկայնն, զառանձինն և զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ և յանկուցեալ...» (տ. Կորյուն, էջ 48—50): Արեղյանը այս հատվածը թարգմանել է հետևյալ ձևով. «որի ձևով նշանագրերի բոլոր զանազանությունները՝ բարակն ու հաստը, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորը ամբողջապես հորինելուց և վերջացնելուց հետո...» (Ն. Տ. էջ 49—51): Այս թարգմանությունը, և մանավանդ այն մեկնությունը, որ տալիս է Արեղյանը այս հատվածին, իմ կարծիքով խիստ կամայական է և չի համապատասխանում Կորյունի ասածին: Նախ՝ չգիտես ինչու, թարգմանություն մեջ բնագրի «որով» (Հռոփանոսով, Հռոփանոսի շնորհիվ, միջոցով)

գարձերի է «որի ձեռով», որով ընդգծել է, որ այդ աշխատանքը ձեռքի, այսինքն՝ տեխնիկական-գծագրական աշխատանք է եղել. ապա՝ բնագրի «դամենայն ընտրութիւնս նշանագրացն... յօրինեաց» թարգմանել է «նշանագրերի բոլոր գանազանությունները... հորինեց», որով ուզում է ասել, թե Հռոփանոսի ձեռքով են հորինվել մետրոպոլիտանների բոլոր գանազանությունները, այսինքն տառերի հաստ ու բարակ, նրկար ու կարճ մասերի դասավորությունները, վերնից, թե՛ ներքեց, աջից, թե՛ ձախից և այլն, որ նշանակում է, թե Հռոփանոսի ձեռքով ոչ թէ գեղագրվել, գծագրվել են մեր տառերը, այլ ուղղակի հորինվել, ստեղծվել։ Ես գտնում եմ, որ Կորյունի հորինել բառը չի կարելի այս դեպքում թարգմանել նույն հորինել բառով։ Այդ բառը գրաբարում ունի տասից ավելի իմաստ, որոնց մեջ ի միջի այլոց՝ հետևյալ իմաստները. հարդարել, հարմարեցնել, կարգավորել, տնօրինել, կարգել, հարգարել, շարադրել (տես ՆՀԲ), որոնք աշխարհաբար հորինել բառի իմաստների մեջ չկան, մինչդեռ հենց սրանց մեջ պետք է որոնել այն բառը, որ կտա Կորյունի հորինել բառի իմաստի համարժեքը աշխարհաբարում։ Եվ վերջապես, առաջին իսկ հայացքից պարզ երևում է, որ անտրամաբանական ու տարտամ է «գանազանությունները հորինել» արտահայտությունը, որովհետև «հորինել» աշխարհաբար նշանակում է ստեղծել կամ հնարել, բայց ինչպես կարելի է արդեն ստեղծված տառերի գանազանություններ ստեղծել կամ հորինել. միանգամայն պարզ է, որ գոյություն ունեցող, եղած, արդեն ստեղծված բաների գանազանությունները կարելի է միայն կարգել, շարադրել ստեղծանել, սրբել և հենց այդ բանն է, որ արվել է Հռոփանոսի, իրրե գեղանականի, օգնությամբ։ Այստեղից բխում է, որ տվյալ հատվածի այն թարգմանությունը, որ կատարել է Աբեղյանը, կարելիք ունի վերանայման։ Մի հանգամանք սակայն մեզ խնդարում է տվյալ հատվածի մեր թարգմանության առաջարկությունն անմիջապես տալ։ Խնդիրն այն է, որ հատվածի շարունակությունը ընագրի մեջ էլ խառնակ է և թյուրիմացության տեղիք է տալիս։ Ահա բնագիրը.

«... Եւ եղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս նախ յառակացն Սողոմոնի, որ ի սկզբանն իսկ ծանօթս իմաստութեանն ընծայեցուցանէ լինել, ասելով՝ եթէ ճշմանաչէլ զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ՝ Որ և գրեցաւ ձեռամբն այնորիկ

գրչի, հանդերձ ուսուցանելով զմանկունս գրիչս նմին դպրութեան» (Կորյուն, էջ 50):

Բնագրի անհարթությունը նկատել է Աբեղյանը, ուստի և վերջակետից հետո եկող նախադասությունը (որ ես ընդգծել եմ) բաժանել է երկու նախադասության, դրանցից մեկը միացրել նախորդին, իբրև լրացում, իսկ մյուսը դրանցից անջատել միջակետով և տվել իբրև անկախ նախադասություն: Ահա Աբեղյանի թարգմանությունը.

«Եվ սկսեց թարգմանել [սուրբ] գիրքը՝ նախ Սողոմոնի առակներից, որ սկզբում հենց հանձնարարում է ծանոթ լինել իմաստության, ասելով, թե՝ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», որ և գրվեց այն գրագրի ձեռով. միաժամանակ և սովորեցնում էին մանուկներին՝ գրագիրներ [պատրաստելով] նույն դպրութեան համար» (Կորյուն, էջ 51): Այս հատվածը Աբեղյանը մեկնում է հետևյալ ձևով. «Այդ թարգմանությունը գրվել է նույն հուլյն գրագրի ձեռով, միաժամանակ և մանուկներին սովորեցրել են (հվ—Գ. Ս.) հայերեն գրել և պատրաստել են նրանց հայերենի համար գրագիրներ»¹:

Ճիշտ են արդյոք այս թարգմանությունը և այս մեկնությունը: Իմ կարծիքով՝ ոչ: Դրանք բխում են այն անհիմն ենթադրությունից, որ Հռոփանոսը իբրև թե գրագիր կամ տառանկարիչ էր: Բայց հենց այստեղ էլ ծագում է մի հակասություն, որ չի նկատել թարգմանիչն ու մեկնողը. մի հուլյն գրագիր կամ տառանկարիչ անշուշտ կկարողանար Մեսրոպին օգնել տառերը գեղեցիկ գծագրելու կամ նույնիսկ տառերին կերպարանք տալու գործում, բայց ինչպես կարող էր նրա ձեռքով գրվել Սողոմոնի առակների թարգմանությունը, որ կատարել էր Մեսրոպը իր աշակերտների հետ, և մանավանդ ինչպես կարող էր օտարազգի մարդը և օտար լեզվի գրագիրը Մեսրոպի աշակերտներին սովորեցնել «հայերեն գրել և պատրաստել նրանց հայերենի համար գրագիրներ», ինչպես տալիս է մեկնությունը. չէ՛ որ հայերեն գրելու և հայերենի համար գրագիր լինելու համար անհրաժեշտ էր նախ հայերեն իմանալ, իսկ հուլյն Հռոփանոսը այստեղ մագաչափ անգամ պիտանի լինել չէր կարող: Այստեղից բխում է, որ տվյալ մեկնությունից ու տվյալ թարգմանությունից պետք

¹ Մ. Արեղյան—Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի ու գրականության սկիզբը «Սովետական Գրականություն» ամսագիր, 1941 թիվ № 2, էջ 46:

բատ, իմանալ զբանս հանճարոյ», որ և գրեցաւ. իսկ ձեռամբն գրչին այնորիկ եանդերն ռւսուցադրելով զմանկութնս գրիչս նմին դպրութեան: Այսպիսով ստացվում է, որ օտար մարդու, Հռոփանոսի միջոցով ոչ թե գրվել է Մեսրոպի թարգմանությունը, այլ պատրաստվել են նույն դպրութեան, այսինքն Հռոփանոսի դպրութեան մասնագետներ, և ոչ թե «մանուկներին սովորեցրել են հայերեն գրել և պատրաստել են նրանց հայերենի համար գրագիրներ», ինչպես մեկնում է Արեղյանը:

Բնագրի այսպիսի ճշտումից հետո ես տալիս եմ ամբողջ հատվածի թարգմանության իմ վարիանտը Արեղյանի թարգմանության համադրությամբ՝ կարևոր տարբերությունները երկու զեպքում էլ ընդգծելով:

Իմը

Արեղյանինը

Եվ այնտեղ, նույն քաղաքում գտավ հունական դպրութեան մի քերականի, Հռոփանոս անունով, որի միջոցով նշանագրերի բոլոր տարբերությունները՝ նուրբն ու կոշտը, կարճն ու երկարը, առանձինն ու կրկնավորը ամբողջապես կարգավորելով ու վերջացնելով՝ թարգմանության ձեռնարկեց երկու մարդու՝ իր աշակերտների հետ, որոնցից առաջինի անունը Հովհան էր, եկեղյաց գավառից, իսկ երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղանական տնից: Եվ սկսեց թարգմանել [սուրբ] գիրքը նախ՝ «Սողոմոնի առականքից», որտեղ հենց սկզբում հանճարավորվում է ծանոթ լինել իմաստութեանը՝ ասելով, թե «Ճանաչել իմաստությունն ու խրատը, իմանալ հանճարի խոսքը», որ և գրվեց. իսկ այն քերականի

Եվ հենց այնտեղ, նույն քաղաքում գտավ հելլենական դպրութեան մի գրագիր, Հռոփանոս անունով, որի ձեռով նշանագրերի բոլոր զանազանությունները՝ բարակն ու հաստը, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորը ամբողջապես հորինելուց և վերջացնելուց հետո ձեռնարկեց թարգմանություն անելու երկու մարդու, իր աշակերտների հետ, որոնց առաջինի անունը Հովհան էր, եկեղյաց գավառից, իսկ երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղանական տնից: Եվ սկսեց թարգմանել [սուրբ] գիրքը՝ նախ Սողոմոնի առականքից, որ սկզբում հենց հանճարավորում է ծանոթ լինել իմաստութեան, ասելով, թե «Ճանաչել զիմաստութիւն և ըզխրատ, իմանալ զբանս հանճա-

շնորհիվ՝ միաժամանակ մանուկ-
ներին սովորեցնում էին՝ [պատ-
րաստելով] նույն դպրության
քերականներ:

րոյ», որ և գրվեց այն գրագրի
մեռով. միաժամանակ և սովո-
րեցնում էին մանուկներին գր-
րագիրներ [պատրաստելով] նույն
դպրության համար:

Բնագրային այս շտկումներն ու պարզաբանումները կատա-
րելուց հետո մեզ մնում է պարզել երեք կարևոր խնդիր ևս. նախ՝
այն, թե ինչ են նշանակել մուրք, կարն, երկար և այլ տերմին-
ները Կորյունի ժամանակ, երկրորդ՝ այն, թե ինչ անհրաժեշ-
տություն ուներ Մեսրոպը կարգավորելու իր հորինած տառերի
նրբությունը, կարճությունը, երկարությունը և այլն, և երրորդ՝
այն, թե ինչու նա այդ խնդրով դիմեց Հոսիանոսին:

Վերը մենք արդեն պարզել ենք, որ Կորյունի գործածած
ճուրբը, լոյնը, կարնը և այլն պետք է դիտել ոչ թե որպես անո-
րոշ, պայմանական կամ նկարագրական իմաստ ունեցող բառեր,
այլ իրրեւ հաստատուն, ճշտորոշ իմաստ ունեցող տերմիններ, ինչ-
պես այդ հասկացել են Սարգիսյանը և մասամբ Մարկվարտը:
Պարզ է, որ տերմինների հին իմաստը պետք է պարզել համա-
պատասխան ժամանակի գիտական գրականության տվյալներով:
Ինչպես հայտնի է, հայերը երկար դարեր շատ սերտ կերպով
կապված էին հունական դպրությանը, հայրենիքում և արտա-
սահմանում ստանում էին հունական կամ հելլենական կրթու-
թյուն, կարդում և նույնիսկ դրում հունարեն, հայտնի է նաև,
որ հունական դպրության, այսպես կոչված «արտաքին գիտու-
թյունների» առաջին անհրաժեշտության գիրքը «Դիոնիսիոս
քերականի արվեստն» էր՝ Դիոնիսիոսի քերականության այն
ձեռնարկը, որ Մեսրոպի տառերի գյուտից քիչ անց թարգման-
վեց հայերենի և ունեցավ իր բաղմամբով հայ մեկնիչները: Դա
հին բանավիճակի սեղանի գիրքն էր, առանց զբաղ չկար լեզվի
ուսուցում: Պարզ է, որ գիրքը, իհարկե, հունարեն բնագրով,
պետք է ծանոթ լիներ ամեն մի կրթված հայի, որ սովորել էր
հունարեն և մանավանդ հետաքրքրվում ու զբաղվում էր լեզվա-
կան հարցերով, հետևաբար և Մեսրոպին ու Կորյունին: Այստե-
ղից բնականաբար հասկանալի է, թե ինչու պետք է տառերի
վերաբերյալ Կորյունի գործածած տերմինների իմաստը հասկա-

1 Գրաբար «ձեռամբն» ավելի հաճախ նշանակում է ընդհանուր, միջոցով,
բաժն մեռով, այսինքն՝ ունի կապական գործածություն:

նալու համար դիմել Դիոնիսիոսի քերականության հենց այն բաժնին, որտեղ խոսվում է տառերի մասին: Այնտեղ ΠΕΡΙ ΣΤΟΙΧΣΙΟΥ «Տառի մասին» անվանված բաժնում, որ հայերեն հետագա թարգմանության մեջ անվանվում է «Յաղագս տառի», ի միջի այլոց կարգում ենք.

«Տառերը քսանչորս հատ են ա-ից մինչև օ... Չայնավորներից երկար են երկուսը՝ η և ω, կարճ են երկուսը ε և ο...»

Մնացած բոլոր տասնվեցը բաղաձայններ են... Նրանցից նուրբ են երեքը՝ α, π, τ, թափառ են երեքը՝ θ, φ, χ...»

Բաղաձայններից կրկնակ են երեքը ζ, ξ, ψ: Կրկնակ են կոչվում սրանք նրա համար, որ յուրաքանչյուրը բաղկացած է երկու բաղաձայնից...»¹

Ինչպես պարզ երևում է այս հատվածական մեջբերումներից, այստեղ արդեն կան Կորյունի գործածած տերմիններից 4-ին համընկնող տերմիններ, այն է կարճ, երկուր, նուրբ, կրկնակ:

Մնում է որոշել մնացած երկուսը, այն է՝ լայն և առանձին, Կորյունի բնագրից պարզ երևում է, որ նրա գործածած 6 տերմինը կազմում են երեք զույգ, որոնց մեջ մեկը մյուսի հակառակն է, այսպես՝ կարճ և երկար, նուրբ և լայն, առանձին և կրկնակ: Առաջին զույգը Դիոնիսիոսի քերականության մեջ կա նույնությամբ (կարճ և երկար). երրորդ զույգից կա մեկը՝ կրկնակ (Կորյունի մոտ կրկնավոր կամ կրկնահար, որ իհարկե նույնն է), բայց իսպառ բացակայում է նրա հակառակը, որը պիտի լինի միայնակ կամ առանձին: Բայց քանի որ Դիոնիսիոսն առում է, որ «կրկնակ են կոչվում սրանք նրա համար, որ յուրաքանչյուրը բաղկացած է երկու բաղաձայնից», այստեղից բխում է, որ այդ բաղադրիչ բաղաձայնները իրենք կրկնակ չէին, հետևաբար միայնակ են կամ առանձին: Ուրեմն առանձին ասելով Կորյունը նկատի է ունեցել հենց այդ ոչ կրկնակ բաղաձայնները, որոնց և ինքը տվել է այդ անունը զույգ տերմինների հակառակները ապահովելու համար: Ինչ վերաբերում է կրկրորդ զույգին², ապա միանգամայն ակնհայտ է, որ այստեղ լայն բառը գործածված է իբրև նուրբ տերմինի հակառակ (բնագրում

¹ Античные теории языка и стиля, М.—Л., 1936 թ. էջ 106—107 և Н. Адонц—Дионисий Фрак., Петр., 1915 թ. էջ 6—7.

² Կորյունի բնագրում այս զույգ տերմինները այլ հաջորդականությամբ ունեն, բայց մենք վերլուծումը և բացատրությունը դյուրացնելու նպատակով այդ խախտեցինք:

ներաւուրն և լայնագույն)։ Իբրև նուրբ բառի հականիշ բնականաբար պետք է սպասվեր ստվար, քաղ, հույր, քանք, կոշտ ածականներից մեկն ու մեկը, քանի որ լայնը նեղի հականիշն է և ոչ թե նուրբի։ Սակայն պետք է ընդունել, որ Կորյունի բնագրի մեջ նուրբին լայնը հակադրողը լայնը հասկացել է իբրև նուրբի հականիշ։

Ձի բացառվում այնպիսի հնարավորութուն, որ լայն բառը ունենար կոշտ, կոպիտ իմաստ, քանի որ, ինչպես հայտնի է, խոշոր բառն էլ, որ մանրի, փոքրի հականիշն է, այնուամենայնիվ հաճախ գործածվել և գործածվում է կոշտ, կոպիտ իմաստով (տես ՆՀԲ և այլն), իսկ լայն և խոշոր բառերը իմաստով իրար բավական մոտ են։

Սակայն լայն բառի առթիվ մի ուրիշ տարակուսանք էլ կա։ Խնդիրն այն է, որ այդ բառը ունեն Կորյունի ոչ բոլոր ձեռագրերը, և բնագրի մեջ առաջին անգամ մտցրել է Մ. Աբեղյանը 1941 թվին՝ հենվելով Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետազոտության և ձա, ձբ ձեռագրի տվյալների վրա։ Արդյոք Կորյունի սեփական բառն է դա, թե՞ հետագայում որևէ արտագրողի կամ խմբագրողի կողմից է մուծված նրա ձեռագրի մեջ եղած նախնական մի այլ բառի փոխարեն, որը կարող էր դուրս մնացած կամ անճանաչելիորեն աղավաղված լինել արտագրութունների ժամանակ, այժմ դժվար է լուծել։ Այնուամենայնիվ պարզ է, որ նուրբ տերմինի կողքին պիտի լիներ նրա հականիշը քաղ, քանք, կոշտ, կոպիտ, ստվար իմաստով, այնպես, ինչպես այդ պահանջում էր այն ժամանակվա քերականական արվեստը։ Հասկանալի է, որ քանի դեռ հայերենի չէր թարգմանված Դիոնիսիոսի քերականութունը, նրա տերմինները հայերը կարող էին մոտավոր հոմանիշներով արտահայտել։ Դեռ ավելին. նույնիսկ քերականության կանոնական թարգմանության մեջ, որ բարեբախտաբար մեզ մնացել է հնագույն դարերից, հունական բնագրի մեկ տերմինի դիմաց, ինչպես ես պարզեցի այս առթիվ կատարած որոնումների ընթացքում, քերականության թարգմանության և մեկնությունների մեջ ունենք երեքից չորս տերմին։ Այսպես օրինակ հունարեն ψιλος (նուրբ) տերմինի դիմաց ունենք նուրբ, բարակ, լեթի, դերկ, իսկ δασύς (թավ) տերմինի դիմաց՝ քաղ, յոյր, խաժ, ստուար, քանք։ Այստեղից բխում է, որ ինչպես Կորյունը, այնպես էլ նրա հավանական խմբագիրը նույնպիսի ազատությամբ կարող էին հուն. δασύς (թավ) հասկացության հա-

մար թաւ, յոյր, խաժ, ստուար, թանձր բառերից մեկի փոխարեն գործածել լալն բառը նույն իմաստով:

Գալով այն հարցին, թե ինչու Կորյունի երեք զույգ տերմիններից երկու զույգը գործածված են դրական աստիճանով (կարճ, երկայն, առանձին, կրկնավոր), իսկ մեկ զույգը՝ բաղդատական աստիճանով (գուլն ածանցով՝ նրբագուլն, լայնագուլն), ապա սրա պատասխանը տալու համար անհրաժեշտ է նախ դրանել մեր ծրագրած երկրորդ հարցի պատասխանը. այն է, թե ինչ անհրաժեշտություն ունեւ Մեսրոպը որոշելու, կարգավորելու յուր հորինած (և արդեն նրանցով այբբենարան-դասագիրք կազմած) տառերի նրբությունը, լայնությունը, կարճությունը, երկարությունը և այլն: Արդ, անցնելով այս կարևոր հարցի կոնկրետ քննությանը՝ մենք զգուշացնում ենք, որ այս դեպքում չպետք է մոռանալ նաև այն հանգամանքը, որ քերականության մեջ տառ, գիր, նշանագիր (հունարենն ΓΡΑΜΜΑΤΑ , ΣΤΟΙΧΣΙΟΥ) տերմիններով հին քերականները (ղժբախտաբար և նորերից ու մանք, նույնիսկ մեր օրերում) հավասարապես հասկանում էին և՛ տառը, այսինքն հնչյունի, ձայնի նշանը, և՛ հնչյունը, այսինքն ձայնը:

Երկրորդ հանգամանքը, որ այս դեպքում չպետք է մոռանալ, այն է, որ հին քերականները, որոնք երկար ու բարակ խոսքով են տառերի տեսակների մասին, տալիս են տառերի ամենամանրամասն դասակարգությունը (կարճ, երկար, նուրբ, լերկ, կրկնակ, անձայն, միջակ և այլն և այլն), միշտ նկատի ունեն տառերի ննչյունը և ոչ թե տառանշանը, որովհետև հին քերականներին երբեք չեն զբաղեցրել տառաձևերը, տառատեսակները, մեծատառն ու փոքրատառը: Միանգամայն հասկանալի է մանավանդ նաև այն, որ հայը չէր կարող և չի զբաղվել տառերի մեծության ու փոքրության, մեծատառի ու փոքրատառի, և մանավանդ բոլորադրի, նուրբ գրի և գրի այլ տեսակների հարցով, քանի դեռ այդպիսիները չկային հայ գրչության մեջ, իսկ հայտնի է, որ Մեսրոպը հորինել է միայն մեկ տեսակ գիր, որը միապաղաղ է և չունի մեծատառ ու փոքրատառ: Ուրեմն անվիճելի է, որ երբ խոսք է լինում տառերի տեսակների մասին, երբ հները սահմանում են տառերի տարբեր խմբեր, դասեր, այդ պետք է հասկանալ միայն ու միայն հնչյունների իմաստով: Ուստի և, երբ Կորյունը կամ քերականները ասում էին երկար կամ կարճ, նուրբ կամ լերկ, առանձին կամ կրկնավոր, հասկանում

էին ոչ թե տառերի տեսակներ կամ ձևեր, այլ հնչյունների տեսակներ: Այսպես օրինակ, քերականը զ-ն կրկնակ է համարում ոչ թե նրա համար, որ նա բաղկացած է երկու տառից, այլ՝ որ բաղկացած է երկու հնչյունից, ինչպես ինքն է ասում՝ ս-ից և դ-ից. նույն ձևով պ, կ, տ համարում է նուրբ, բարակ, փ, ք, թ՝ լերկ, թանձր ոչ թե տառերի, գրերի, այլ հնչման տարբերությունը նկատի ունենալով և այլն¹:

Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ հեշտությամբ կարող ենք հասկանալ, որ Մեսրոպը բոլոր տառերը հորինելուց, անվանելուց, այբբենարանը և նույնիսկ այբբենարան—ձեռնարկը կազմելուց հետո պիտի զբաղվեր նաև այն հարցով, թե տառերի, այսինքն հնչյունների, որ խմբերի, որ տեսակների մեջ են մտնելու իր հորինած տառերը ըստ ժամանակի քերականական հասկացողությամբ, այլ ձևով ասած՝ նա պիտի զբաղվեր յուր հորինած տառերի գիտական դասակարգման հարցով, քանի որ այդ տառերը պետք է գործածութան մեջ դրվեին և ուսուցման նյութ դառնային: Էլ չեմ խոսում այն մասին, որ այսպիսի գիտական դասակարգումը գործնականորեն էլ անհրաժեշտ էր հունարեն բառերի ու անունների հայերեն տառադարձության համար. օրինակ՝ հարկավոր էր սահմանել, թե հայերեն ե և է տառերից (այսինքն հնչյուններից) որն է երկար, որը կարճ, որպեսզի հունարեն կարճ շ-ն հայերենի տառադարձվեր կարճով, իսկ երկար ղ-ն երկարով: Այսպես էր անշուշտ և մյուս տառերի վերաբերյալ, և հենց այս գործում էր, որ Մեսրոպը կարիք զգաց հմուտ մասնագետ քերականի օգնությամբ, որպեսզի որոշեր հայերեն տառերի (այսինքն հնչյունների) նուրբն ու թավը, կարճն ու երկարը, առանձինն ու կրկնավորը, այսինքն սահմաներ հայերեն հնչյունների գիտական դասակարգությունը (կլասիֆիկացիան): Եվ միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու հունարենը ունի 24 տառ, իսկ Մեսրոպը հայերենի համար հորինել էր 36 տառ, այսինքն 12 տառով ավելի: Պարզ է, որ այս 12 նոր տառերը (այսինքն հնչյունները) կարիք ունեին գիտական ձանաչման, գիտական անվանման, գիտական «մկրտություն»:

¹ Իհարկե, անմիտ բան կլիներ այսօր քննադատել հին քերականներին նրա համար, որ հնչյունաբանական ճիշտ պատկերացում չունենալով՝ նրանք զ-ն բարդ հնչյուն էին համարում ք, գ, դ՝ անձայն և այլն: Զի կարելի այսօրվա պահանջներով մոտենալ հին քերականներին և նորոգելին:

Այդ 12 տառերն են ը, ժ, լ, խ, ծ, հ, ձ, ճ, յ, չ, ջ, վ, ո, ց.¹ Այս տառերի (հնչյունների) ճնշող մեծամասնությունը, ինչպես տեսնվում է, հենց բաղաձայններ են (ժ, լ, խ, ծ, ճ, չ, ջ, ո, ց) և այն էլ այնպիսիները, որոնք իսկապես որ մեծ դժվարություն պիտի ստեղծեն դասակարգության ժամանակ այն իմաստով, որ հարկավոր էր լրջորեն ծանր ու թեթև անել, որոշել, թե ինչ տեղ են բռնում դրանք իրենց նման, մերձավոր այլ հնչյունների համեմատությամբ: Եվ իրոք, հունարենը ունի մեկ լ հայերենը՝ երկու (լ,ղ), հունարենը՝ մեկ ը, հայերենը՝ երկու (ը, ա), հունարենի մեկ ք-ի դիմաց հայերենը ունի երկու հնչյուն (ք, խ) ուստի պետք էր որոշել, թե այս զույգերի մեջ որն է բարդ, կամ կրկնավոր, և որն է պարզ կամ անուղիղ:

Հունարենի համեմատությամբ ավել էին ծ, ձ, ց, ճ, ջ, չ և ժ. պետք էր որոշել, թե սրանցից յուրաքանչյուրը իր լծորդի համեմատությամբ և հունարենի մեջ եղած նման հնչյունների համեմատությամբ ինչ տարբերություն ունի, այսինքն, թե սրանցից որն է մյուսի համեմատությամբ ավելի նուրբ կամ ավելի թավ (լերկ, կոշտ) օրինակ ծ, ձ, ց-ից որն է որից ավելի նուրբ, որը՝ ավելի թավ (լերկ կամ կոշտ): Հենց այստեղ էլ ես գտնում եմ բանալին այն հանելուկի, թե ինչու հորյունի գործածած երեք զույգ տերմիններից միայն մեկ զույգն է բաղդատական աստիճանով, իսկ մնացած երկու զույգը դրական աստիճանով են: Այս հարցը որին, ի միջի այլոց, ոչ մի բանասեր արժանի ուշադրություն չի դարձրել, շատ կարևոր է ոչ միայն այն պատճառով, որ մեծ նպաստ է տալիս որոշելու համար թե ինչ օգնություն է տվել Հուսիսային Մեսրոպին, այլև՝ այն, որ հաստատում է, որ Կորյունը շատ լավ գիտեր, թե ինչ է արել Մեսրոպը Սամոսատում, հետևաբար և ժամանակակից ու ակամատես մարդ էր և ոչ թե ուշ ժամանակի հեղինակ, որը ինչ-որ անիրական ու անհավանական բաներ է վերագրել Մեսրոպին, ինչպես այդ ուղղում է պնդել Զավախիշվիլին:

Քանի որ, ինչպես ապացուցեցինք, նրբագույն և լայնագույն տերմիններով Կորյունը մատնանշում է Դիոնիսիոսի քերականության $\psi\lambda\omicron\varsigma$ (նուրբ) և $\delta\alpha\varsigma\varsigma$ (թավ) հասկացություններ-

¹ Թեև այբուբենի կարգով հուն. ք-ի տեղում գտնվում է հայերեն ո-ն և ուրեմն նոր ու հունարենից տարբեր պետք է համարել ոչ թե ո-ն, այլ ր-ն, այնուամենայնիվ թվում է, թե այստեղ որոշ թյուրիմացություն կա, և չնայած ընկեր Աճառյանի պնդումին՝ հուն. ք-ի դիմաց պետք է գնել հայերեն ր-ն:

ըը, ապա միանգամայն հասկանալի է, որ հունարենի համեմատութեամբ հայերենում ավել եղած տառերից (հնչյուններից) հենց նուրբերի ու թավերի համար էր հարկավոր որոշել, թե նրանցից որն է ավելի նուրբ (ներագույն), որը՝ ավելի քավ (լայնագույն) և ահա թե ինչո՞ւ Հայերենում, ինչպես և հունարենում, կային պ-բ-փ, կ-գ-ք, տ-դ-թ եռաստիճանի հնչյունները, որոնց համար Դիոնիսիոսի քերականութեան մեջ պատրաստի պատասխան արդէն կար. դրանցից պ-կ-տ ճանաչված էին իբրև ավելի նուրբ քան բ-գ-դ, իսկ փ-թ-ք՝ իբրև ավելի թավ քան բ-գ-դ, ուստի և քերականութեան մեջ պ-կ-տ, դասված էին նուրբերի շարքը, փ-թ-ք՝ թավերի, իսկ բ-գ-դ՝ որ «ավելի նուրբ էին քան թավերը և ավելի թավ էին քան նուրբերը» դասված էին միջակների շարքը: Արդ, Մեսրոպը հորինել էր նաև ծ-ձ-ց և ճ-ջ-չ՝ նրբութեան ու թավութեան ճիշտ նույնպիսի ներքին տարբերութիւն ունեցող տառերը, որոնց համապատասխան տառեր հունարենում չկային: Այստեղից միանգամայն հասկանալի է, թե ինչու նա պիտի մտահոգվեր այն հարցով, թե այդ տառերից որոնք են ավելի նուրբ (ներագույն) և որոնք են ավելի քավ (լայնագույն), այսինքն ծ-ն է ձ-ի համեմատութեամբ ավելի նուրբ կամ թավ, թե՞ ց-ն. ճ-ն է չ-ի համեմատութեամբ ավելի նուրբ կամ թավ, թե՞ չ-ն: Այստեղ իրոք որ համեմատելու, բաղդատելու գործ կար, և հենց այդ պատճառով է կորցուցր այս հնչյունների մասին խոսելիս գործածում համեմատական կամ բաղդատական աստիճանի ածականներ (ներագույն և լայնագույն): Այն, անվիճելի է, որ եռաստիճանութիւն ունեցող այս բաղաձայնների համար հարկավոր էր որոշել, թե որն է ավելի նուրբ և որը՝ ավելի թավ, ճիշտ այնպես, ինչպես հունական քերականութեան մեջ արդեն որոշված էր, թե նույնպիսի եռաստիճանութիւն ունեցող պ-բ-փ, տ-դ-թ, կ-գ-ք հնչյուններից որն է ավելի նուրբ, որը՝ ավելի թավ: Այսպես, խոսելով հատկապես բ-գ-դ-ի մասին Դիոնիսիոսի քերականութիւնը բացատրում է, որ «դրանք միջակ են կոչվում նրա համար, որ ավելի քավ են, քան նուրբերը, և ավելի նուրբ են, քան թավերը: Եւ՛ մասնավորապես բ-ն միջակ է պ-ի ու փ-ի միջև, գ-ն միջակ է կ-ի ու ք-ի միջև, դ-ն միջակ է թ-ի ու տ-ի միջև»¹

¹ Античные теории языка и стиля՝ էջ 107. Ռ. Թարգմ. մեջ փառաբանութեամբ է простои հասարակ տերմինով, որ ևս դարձրի «նուրբ» հեռեկանով մեր հին Թարգմանիչներին:

Այսպիսով հույն քերականը հունարենի համար նշել է երեք նուրբ, երեք թավ և երեք միջակ հնչյուն, որ ավելի թավ են, քան նուրբերը և ավելի նուրբ են, քան թավերը: Այս հատվածը Դիոնիսիոսի հայերեն թարգմանության մեջ բավական ընդարձակված է՝ մեջ առնելով նաև հայերենի այն հնչյունները, որոնք հունարենում չկան, բայց ըստ բնույթի և ըստ էությունից նման են: Հատվածաբար մեջ եմ բերում այդ մասի հայերեն հնագույն թարգմանությունը՝ զուգահեռ կերպով տալով և աշխարհաբար իմ թարգմանությունը:

Եւ են սոքա՝ նուրբք տասն, ստուարք ինն և միջակք եւթն: Եւ միջակք վասն այնորիկ անուանեցան, զի քան զնուրբսն յոյրք են և քան զյոյրսն նուրբք: Եւ են միջակք եւթն ի մէջ բարակացն և յոյրից. բ, գ, դ, ձ, ղ, ճ, ժ: Եւ թաւք ինն. փ, ք. խ, թ, ց, լ, ջ, չ: Եւ ղերկըք տասն. պ, կ, տ, զ, ն, ծ, շ, մ, ս, ր... և բենն... քան զմենն և զպէն խաժ է, և քան զփիւրն բարակ: Եւ գիմն... քան զկենն թաւ է, քան զքէն և զխէն լերկ...¹

Ձայն միջակ է սէի, դայի և ցոյի... եւ ճէն՝ ծայի և ջէի. եւ ժէն՝ շայի և չայի, զի քան զշայն թաւ է և քան զչայն լերկ²:

Եվ սրանք են՝ նուրբեր տասը, թավեր ինն և միջակներ յոթը: Եվ միջակ նրա համար անվանվեցին, որ ավելի քավ են քան նուրբերը և ավելի նուրբ, քան թավերը: Եվ յոթ միջակներն են նուրբերի ու թավերի միջև բ, գ, դ, ձ, ղ, ճ, ժ: Եվ ինն թավերն են փ, ք, խ, թ, ց, լ, ջ, չ: Եվ տասը նուրբերն են պ, կ, տ, զ, ն, ծ, շ, մ, ս, ր: Եվ բնավասն և թավասն ավելի քավ է, քան ման և պն, և ավելի նուրբ, քան փն: Եվ դն ավելի քավ է, քան կն և ավելի նուրբ, քան քն և խն...

Ձն միջակ է ս-ի, գ-ի ու ց-ի (միջև) և ճ-ն՝ ծ-ի ու ջ-ի և ժ-ն շ-ի ու չ-ի (միջև), որովհետև ավելի քավ է, քան շն, և ավելի նուրբ է, քան չն:

Ինչպիս տեսնում ենք, սա հետևողական, թեկուզ և այսօրվա իմաստով ոչ լրիվ գիտական, մի սխառն է, որով հնչյուն-

¹ Մինչև այստեղ համապատասխանում է հունարեն բնագրին թեև ունի հնչյունների քանակի տարբերությունը. շարունակությունը հայ թարգմանների ավելացրածն է:

² «Արուեստ Դիոնիսիայ քերականի», Ադոնցի հրատար. էջք 4—5:

ների թավությունն ու նրբությունը սահմանվում էին նման ուրիշ հնչյունների համեմատությամբ: Այս նույն սխտեմից ելնելով է, որ հայ թարգմանիչը իրենից ավելացրել է վերոբերյալ հատվածը (Ճափ միջակ է...), որի մեջ և որոշել է հունարենին անծանաթ և ուրեմն քերականության մեջ չբնականացած ձ-ծ-ց և ջ-ձ-չ հնչյունների նրբության ու թավության աստիճանը¹: Ըստ այս սխտեմի, ծ-ն ավելի նուրբ է (նրբագույն), քան ց-ն ու ձ-ն, իսկ ց-ն, ջ-ն ու չ-ն ավելի քավ են (լայնագույն), քան ձ-ն ու ձ-ն և կամ, այլ ձևով ասած՝ ձ-ն և ձ-ն պակաս նուրբ են, քան ծ-ն, և պակաս թավ են, քան ց-ն ու չ-ն: Այդ պատճառով էլ Դիրոնիսիոսի քերականության հայ թարգմանության մեջ ծ-ն նուրբերի կարգն է դասված իբրև ավելի նուրբ, քան ձ-ն ու ձ-ն, ց-ն, ջ-ն ու չ-ն՝ թավերի կարգը, իբրև ավելի քավ, քան ձ-ն ու ձ-ն. վերջիններս էլ մնացել են միջակների կարգում, որովհետև ոչ ծ-ի չափ նուրբ են և ոչ մյուսների չափ թավ²:

Պարզ է, որ այն ժամանակվա համար այսքան լուրջ հարցերը չէին կարող չզբաղեցնել այն մեծ մարդուն և խոհուն գիտնականին, որը տարիների տքնումից հետո կարողացավ հորինել հայերեն գրերը և սկիզբ դնել Մեսրոպյան գիր ու զրականությանը: Հասկանալի է նաև, որ հունարեն տառերի կարգով ու հունական գիտության տվյալներով հորինած իր այբուբենի մեջ առկա և հունականից տարբերվող տառերի հնչյունաբանական արժեքի ու դասակարգման հարցը չէր կարող վրիպել Մեսրոպի ուշադրությունից. նա անհրաժեշտություն պիտի զգար որոշելու ձ-ձ-ց, ձ-ջ-չ և մյուս նոր տառերի նրբությունն ու թանձրությունը, և անշուշտ հենց այդ է պատմում Կորյունը մեզ դրադեցնող հատվածում: Մեսրոպը իրոք որ պիտի որոշեր, թե իր հորինած տառերի մեջ ո՞րն է համեմատաբար ավելի նուրբ և ավելի քավ, իսկ այդ բանը նա պետք է աներ հունական քերականության սխտեմով և այդ դպրության մասնագետի օգնությամբ:

¹ Ես մեթոդական նպատակով անտեսում եմ դ-լ, ծ-շ, խ-ք և այլ հնչյունների հարցը, որոնց նրբությունն ու թավությունը նույնպես առկա է հայ թարգմանիչը. իմ նպատակը հնչյունների համեմատությունը չէ, այլ համեմատության այն մեթոդը, որ ունենին հնրեր:

² Այստեղ նկատվում է 2 սխալ, ձ-ն պետք է լիներ ծ-ի հետ, իբրև նուրբ, իսկ ջ-ն ձ-ի հետ, իբրև միջակ, բայց ոչ մի իմաստ չունի այն ժամանակվա հնչյունաբանական ըմբռնումների դեմ վիճելը:

Սակայն կարող են հարց տալ, թե ինչո՞ւ Կորյունը չի խոսում միջակցների մասին ևս, կամ ինչո՞ւ իր տերմինների մյուս զույգերը գործածում է ոչ թե բաղդատական, այլ դրական աստիճանով: Ես ավելորդ եմ համարում մանրամասն խոսել այն մասին, թե ինչու Կորյունը ոչինչ չի ակնարկում միջակցների վերաբերյալ, քանի որ այս նիստերից պարզ երևում է, որ ավելի նուրբն ու ավելի թավը (նրբագույնն ու լայնագույնը) որոշելը ինքնին նշանակում է որոշել և՛ նուրբը, և՛ թավը, և՛ միջակը: Ավելորդ չեմ համարում, սակայն խոսել այն մասին, թե ինչու Կորյունը մյուս զույգերի համար գործածել է ոչ թե բաղդատական աստիճանի ածականներ, այլ դրական: Քննենք նախ առանձին և կրկնակի (կամ կրկնավորի, կրկնահարի) հարցը: Քերականության արվեստը սովորեցնում է, որ բաղաձայններից կերկնակ կոչվում են երեքը ζ , ξ , ψ : Կրկնակ նրանք կոչվում են նրա համար, որ յուրաքանչյուրը բաղկացած է երկու բաղաձայնից. ζ -ն՝ σ -ից ու δ -ից, ξ -ն՝ χ -ից ու σ -ից, ψ -ն՝ π -ից ու σ -ից¹:

Հայ թարգմանիչը գրում է. «Եւ կրկնակք ասին, վասն զի մի մի իւրաքանչիւր ոք ի սոցանէ յերկուց ձայնակցաց բաղկացեալ է»², և բացատրում է, որ q -ն բաղկացած է u -ից ու t -ից, ku -ն՝ երկու p -ից, ku -ն՝ երկու u -ից, ku -ն՝ երկու r -ից: Պարզ է, որ կրկնակների բաղադրիչները, օրինակ u -ն և t -ն հակադիր են կրկնակին (օր. z -ին), այսինքն կրկնակ չեմ (առանձին են, ինչպես անվանում է Կորյունը), և ոչ թե ավելի պակաս կրկնակ, և ընդհակառակն, կրկնակը իր բաղադրիչներից տարբերվում է նրանով, որ ինքը պարզ չէ (առանձին չէ), և ոչ թե նրանով, որ ինքը ավելի կրկնակ է, քան իր բաղադրիչները: Պարզ է, ուրեմն որ Կորյունը չէր կարող գործածել կրկնակագույն կամ կրկնավորագույն (կամ կրկնահարագույն) և առանձնագույն տերմինները համեմատական կամ բաղդատական աստիճանով, որովհետև այս դեպքում նա գործ ունեւր ոչ թե որակի աստիճանի տարբերությունների, այլ՝ կազմության, որակի զանազանություններին հետ:

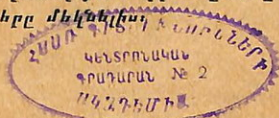
Ժիշտ նույն ձևով Կորյունը չէր կարող ձայնավորների համար ասել կարճագույն և երկայնագույն (ավելի կարճ և ավելի երկար), որովհետև այստեղ էլ չկար ավելի կարճի ու ավելի եր-

¹ Античные теории, էջ 107.

² Адохъ—Дионисий Фр., էջ 8.

կարի խնդիր, քանի որ Մեսրոպի հորինած ձայնավորներից միայն մեկն էր տարբերվում հունարենի ձայնավորներից, այն է ք-ն, իսկ հունարենի ձայնավորների կարճն ու երկարը վաղուց սահմանված էին։ Ուրեմն Մեսրոպին մնում էր միայն որոշել, թե իր ձայնավորներից որոնք պետք է դասվեն կարճերի (և ոչ թե ավելի կարճերի) խմբի մեջ, և որոնք՝ երկարների¹ (և ոչ թե ավելի երկարների) խմբի մեջ։ Ահա թե ինչու Կորյունը կարճի ու երկարի մասին խոսելիս չէր կարող այդ ածականները բաղդատական աստիճանով գործածել և չի գործածել։

Այսպիսով այն հանգամանքը, որ Կորյունը իր երեք զույգ տերմիններից միայն նուրբն ու լայնն է գործածել բաղդատական աստիճանով, ավելորդ անգամ վկայում է, որ նա գործիք տեղյակ, ժամացակալից, թերևս նաև մասնակից անձնավորություն էր և քաջ գիտեր, թե ինչ է արվել Սամոսատում։ Այսպիսով մենք լուծեցինք նաև այս կարևոր հարցը. Կորյունի անմիջական ակնարկներով և այն ժամանակվա քերականական տրվյալներով պարզեցինք, որ Մեսրոպը Սամոսատում Հռոփանոսի օգնությունը գիտականորեն որոշել է, թե իր հորինած տառերից որոնք են համեմատաբար ավելի նուրբ (այժմյան տերմինով խուլ), որոնք են ավելի թավ (այժմյան տերմինով՝ շնչեղ), որոնք են կարճ, որոնք՝ երկար, որոնք են կրկնակ կամ կրկնավոր (այժմյան տերմինով՝ բարդ), և որոնք առանձին (այժմյան տերմինով՝ պարզ)։ Սրանով մենք պարզեցինք նաև Հռոփանոսի ցույց տված օգնություն ընույթը, որ ոչ այլ ինչ է եղել, քան քերականական-հնչյունաբանական կոնսուլտացիա, և ոչ թե տառերի գծագրություն, տառերի ձևակերպում և մանավանդ տառատեսակների հորինում։ Վերջին երեք ենթադրական տեսակետի կողմնակիցները չեն հենվում պատմական տվյալների վրա, հաշվի չեն առնում այն ժամանակվա գիտական ըմբռումներն ու տառերի ուսմունքը և հակասությունների մեջ են ընկնում Կորյունի 3 զույգ տերմինները մեկնելիս։

¹ Քերականության մեջ կա ձայնավորների 3-րդ խումբ ևս՝ երկամասի, որի մեջ մտնում են այն ձայնավորները, որոնք զուրս են մնում մյուս երկու խմբերից, այսինքն կարող են և՛ կարճ լինել, և՛ երկար։

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0003643

[104.]

II
A 23395